

3. Бекбергенов А. Каракалпак тилинің стилистикасы. – Нөкис: «Қаракалпакстан», 1990; Каракалпак тилиндеги синонимлердің пайда болуы жоллары. – Нөкис: ӨзР ИАҚҚБ Хабаршысы, 1963, №2; Синонимлер хәм антонимлер. // Каракалпак тили бойынша изертлеулер. – Нөкис: «Қаракалпакстан», 1971, 114-132-б.

4. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Каракалпак әдебияты классиклери шығармаларының тили. – Нөкис: «Билим», 1995. 82-б.

5. Қалендеров М. Каракалпак тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1990.

6. Әжинияз. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: «Қаракалпакстан», 1975.

7. Әжинияз. Мәңги мийраслар. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: «Илим», 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Ажинияз асарлари тилидаги синонимларнинг қўлланилиши ва уларнинг услубий хусусиятлари ўрганилган. Сўзнинг кўп маънолилиги асосида пайдо бўлган синонимлар лингвистик томондан талкин килинган. Шоир асарларидаги контекстуал синонимлар мисоллар ёрдамида ёритилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению стилистических особенностей синонимов в произведениях каракалпакского поэта-классика XIX века Ажинияза. Рассматриваются вопросы полисемии и структура компонентов синонимов. На основе анализа практического материала изучаются лексические и контекстуальные синонимы.

SUMMARY

The article is devoted to the study of stylistic peculiarities of synonyms in the works of the Karakalpak poet-classic of the XIX -th century Ajiniyaz. The author also studies the issues of polysemy and the structure of synonyms' compenents. On the basis of the analysis of practical material there have been studied the lexical and contextual synonyms.

К.МАМБЕТОВТЫҢ «ПОСҚАН ЕЛ» РОМАНЫНДА ГИДРОНИМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Г.Мамбетова – үлкен илимий хызметкер излениўши

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: гидроним, сув объекти, денгиз, кўл, дарё

Ключевые слова: гидроним, водные объекты, море, озеро, река

Key words: Hydronim, water objects, sea, lake, river

Хәр қандай шығармада қалеген тил бирлиги белгили көркемлик мақсетлерде қолланылады. Әсиресе, көркем шығарма тилинде қолланылған терминлер, вулгаризм, варваризм, неологизмлер, генерген сөзлер хәм басқа да лексикалық бирликлер сол шығармада сөз етилип атырған дәўирдиң колоритин, жағдайын, тарийхын сәўлендириў ушын хызмет етеди. Солардың бири географиялық атамалар. Ал, гидронимлер тил илиминде географиялық атамалардың бири сыпатында изертленеди. Каракалпак тилине тән болған гидронимлер де халқымыздың өтмиши менен ушласады. Олардың қолланылыўы, тилимизде айланысқа ениў жағдайларына итибар қаратқанымызда болса, гидронимлер аталыўы бойынша сол халыққа дәрек болған өзгешеликлерди өзінде қамтыйды. Көркем шығармалар тилиндеги гидронимлерди үйренгенимизде, олар көбинесе сол баянланып атырған халықтың турмысы, күн-көриси, тиришилиги, жағдайлары менен байланыслы екенлигин аңлаймыз. Көркем шығармалар тилиндеги гидронимлерде де аймақтың тарийхы, географиясы, гидрологиясы, халықтың этникалық қурамы, этнографиясы, хәттеки суў бойында жасаған бабаларымыздың сол суўға болған кәсип-кәрин де үйрениўде белгили әхмийетке ийе.

К.Мамбетовтың қалемине тийисли «Посқан ел» романы тийкарынан, тарийхый темада жазылып, XV-XVI әсирлердеги ноғайлардың турмысына байланыслы сиясий ўақыялар, өз алдына халық сыпатында қәлиплесіў ушын гүрескен каракалпақлардың хәрәкетлери сөз етилген.

Бул шығармада автор тәрәпинен төмендегише гидронимлер берилген: Мысалы: Ақ дәрәя менен Әмиўдәрәяның арасы. Арғы жағы – Арал теңизи. Төрт тәрәпи суў менен қапаланған [4:146].

Бул мысалда бурыннан ата-бабамыз жайлаған Туран ойпатындағы теңиз Арал теңизи атамасы келтириледі. Бунда автор тәрәпинен каракалпақлар мекән еткен географиялық аймақ нәзерде тутылған.

Ал төмендеги мысалларда болса ноғайлы аўқамындағы каракалпак халқының қоныс басқан, жасап өткен жерлериниң тарийхыйлығын жанландырып көрсетиў ушын Россиядағы бир қатар теңизлердиң атамалары ушырасады. Мысалы: Джеймс айырым қурап-жарақларды Каспий арқалы пароход пенен Қарақум саҳрасына жеткизип берген болса да, еле хаўа жолы арқалы бир де байланыс жасаған жоқ. [4:84].

Ол енди Қара теңизде әпиўайы матрос сыпатында ғана хызмет ислер еди [4:156]. Бул мысалдағы Қара теңиз, Каспий теңизиниң шығарма тилинде қолланылыўы бийкарға емес, себеби бул каракалпак халқының XV-XVI әсирлерде усы теңиз әтирапларында қоныс басқанлығы, жасағанлығынан дерек береді. «Посқан ел» романында Каракалпакстан аймағында бурын суў объекти болған, бирақ хәзирги ўақытта тарийхый шығармалар, халық аўзында хәм аўызеки дәрәтпелерде сақланып қалған, бүгинги күнде хәрәкетте болмаған «Таллық дәрәясы», «Ақдәрәя» сыяқлы дәрәя атамалары да гезлеседи. Мысалы: ... Ол да болса, Ақдәрәядан

өтип барып, Бозатаўдан қорған салыў. Егер елди дәрәядан аман өткизип алса, изи жақсы болып кетер [4:108].

Буннан тысқары Ыстирттен көшип келген қазақтың адай урыўы, Таллық дәрәясынан берман қулаған әлим менен табынлар да таў етеклериндеги отлақ далаларды қоныслап, Қоңырат беглигиниң жергиликли халқына айланған еди [4:78].

Мысалларда сөз етилген Таллық дәрәясы тарийхый дереклерде Таллық жер атамасы (топоним) Таллық болыслығы сыяқлы атамалар менен үнлес. Демек, жазыўшы ноғайлылар дәўирин, олардың жайлаған аймақларын, ўақыяларды исенимди етип бериўде усы дәрәя атамаларынан орынлы пайдаланған. Тийкарынан, дәрәя атамасы иран тилинде «дере» деп аталып, «дәрәя алабы» дегенди аңлатады [1:179].

Шығарма тилинде Әмиўдәрәя гидроними де ушырасады. Мысалы: Қарсы алды – қылыштай қайырылып аққан Әмиўдәрәя [4:52]. Әмиўдәрәя гидроними тарийхый дереклерде Окс, Өгиз дәрәя, Жайхун дәрәя сыяқлы атамалар менен аталғаны бизге мәлим. Бул суў объекти де соңғы әсирлер дәўамында хәм бүгинги күнде де усылай аталып келмекте.

Шығарма тилинде «жап» гидроними төмендеги мысалларда ушырасады:

Мысалы: Қаланың дәл ортасынан Хан жап ағып өтеди. [4:6].

Бир нешше ай дәўамында Бозатаў жабынан қып-қызыл қан ағып турды да, бирден батыл болып қалды [4:184].

«Жап» сөзи хәққында каракалпак тилинің түсиндирме сөзлигинде «Ишинен суў ағызыў ушын қазылған арна, канал» деп анықлама бериледи [2:176].

Бирақ, хәзирги күнде бул жап атамалары тилимизде ушыраспайды.

Романда «көл» гидроними төмендеги мысалларда берилген. Мысалы: Соның қыр әтирапы Шортанлы деген көл [4:95].

Әтирапында көллери де көп, бир жағы «Шортанлы», бир жағы «Айбүйир» көли [4:106].

Тийкарынан, «көл» атамасына каракалпак тилинің түсиндирме сөзлигинде «Айналасы тәбийий ямаса жасалмалы түрде туйықланып жатқан жер» [3:12] деп анықлама бериледи. Дәслепки мысалда көл аты шортан балығының моллығына байланыслы ат болған болса, кейинги мысалда көл атамасы бүгинги күнде Шоманай районы аймағындағы Айбүйир ороними менен бирдей аталған. Бирақ, мысалларда берилген көл атамалары да хәзирги ўақытта Каракалпакстан аймағында ушыраспайды.

Сондай-ақ, шығарма тилинде гидронимлерге байланыслы болған кәсип атамасы «дарға» төмендеги мысалларда берилген.

Мысалы: Бул ешекли ғарры Шарлаўықтың итибарлы адамларының бири болған Айтмурат дарға еди [4:52].

Бул күни тап дарғаның үйинде той болып атырғандай төрт хожалық бир жерге жәмленди [4:53].

«Дарға» сөзі хақында каракалпак тилиниң түсиндирме сөзлинде «1. Кемеге жууапкер адам, 2. Кемениң тумсык бетинде туруп, узын сырықтың жәрдеми менен сүүдың тереңлигин аныклап туруушы адам, 3. Жағыстан қайык пенен өткеріуші адам» [2:58] деп анықлама берилген.

Жууамаклап айтканда, каракалпак тил билиминде гидронимлердиң көркем шығармаларда белгили стильлик

Әдебиятлар

1. Вопросы каракалпакского языкознания. -Нукус: «Каракалпакстан», 1983.
2. Каракалпак тилиниң түсиндирме сөзлиги. II том. -Нөкис: «Каракалпакстан», 1984.
3. Каракалпак тилиниң түсиндирме сөзлиги. III том. -Нөкис: «Каракалпакстан», 1988.
4. Мамбетов К. Посқан ел. -Нөкис: «Каракалпакстан», 1988.

Мақолада К.Мамбетовниң «Посқан ел» романида гидронимларниң тутған ўрни хақида сўз юритилиб, гидронимларниң қўлланилиши илиий асосда баён этилган. Бир қатор гидронимлар бадий асарлар тилида персонаж ва қахармонларниң яшаш ўрнини билдириш учун қўлланилади. Мақолада Кунгрот бекилгидеги кадимги сув объектлари атамалари семантикаси таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль гидронимов в романе К.Мамбетова «Посқан ел» на научной основе анализируется использование гидронимов. Ряд гидронимов используется для указания места жительства героев и персонажа в произведении. В статье анализируется семантика наименований водных объектов, которые раньше были в Кунградском бекстве.

SUMMARY

The article deals with the role of hydronyms in the novel «Posқан el» by K.Mambetov and use of hydronyms is explained on the scientific basis. Some hydronyms are used to express the living places of personages and heroes in literary language. In the article there have been analyzed semantics of names of earlier water objects in Kungrad ruled by beks.

РЕАЛИСТИК ТАСВИР ВА БАДИЙ МАҲОРАТ

С.Матякулов - филология фанлари номзоди

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: индивидуаллик, бадий ифода, образлилик, бадий тафаккур, фалсафий талкин.

Ключевые слова: индивидуальность, художественная интерпретация, образность, художественная идея, философическое толкование.

Key words: individuality, literary interpretation, literary, idea, philosophic interpretation.

Бугунги ҳикоячилигимизни бадий психологизм-туйғулар реализми таҳлили нуқтаи назаридан қарайдиган ва ўрганадиган бўлсак, унда аввалгилардан фарқи ўлароқ ҳаётни, инсонни туйғулар таҳлили, кечинмалар динамикаси орқали бадий тадқиқ этиш маданияти шаклланганлигини кузатиш мумкин. Истиқлолдан олдин бадий адабиётда социологик талкин ва ўшанга мос бадий идрок ва ифода етакчилик қилган бўлса, бугунга келиб инсонни фалсафий-психологик тушуниш ҳамда тушунтириш устувор тамойил бўлиб қолди.

Назар Эшонқулнинг «Хаёл тузоғи» ҳикоясидан бу фикрларнинг исботини топиш мумкин. Мазкур ҳикояда фалсафий руҳий таҳлилнинг ўзгача кўринишининг шохиди бўламиз. Ҳикояда ахлоқий покдомонлик-боқий маънавий қадрият ҳамма вақт адолатнинг асосий мезонларидан бири сифатида талкин этилади. Бу-масаланинг бир жиҳати. Иккинчи ва энг муҳим жиҳати шундаки, барча бахтсизлик, ҳўрликлар ва хорликлар кўнглида ўсиб-улғайиб мутелик туйғуларни тарзида ҳосил беришига асар қаҳрамонининг ўзи сабабчи бўлади. Йўқса, ақл-хушли, истеъдодли Вокиф восвос касалига чалиниб, савдойи бир одам бўлиб қолармиди?

Назар Эшонқул «Ижод-руҳнинг хурлигидир» мавзусидаги суҳбатидида шундай фикрларни илгари суради: «Бугунги ўтиш даври каби ўткинчи, «асарлар сероб. Шундай бўлса ҳам бозорбоп ёки бугун бозори чаккон асарларни адабиёт деб баҳолайвермайлик. Адабиёт-миллат руҳининг, миллат маданиятининг бир қисми. У сотилмайди, сотиб олинмайди, ёлгон гапиролмайди. Инсон номини асрлар оша мағрур куйлаб туради. У ҳар қандай жамиятда ҳам инсон руҳининг машғаласи бўла олади. Ижод Оллоҳ таоло инсонга берган энг буюк неъмат. Ижод инсон руҳининг хурлигидир. Шу сабабли унда ёлгон гапириб бўлмайди» [2,3].

Адибнинг мазкур эстетик концепцияси «Хаёл тузоғи» ҳикоясида ўзининг бадий ифодасини топган. Асар ижодкор шахс фожиасини, савдойиликка мубтало бўлган инсон қисматининг ўткинчи ва даҳшатини истеъдодли аъзосини ҳимоя этолмаган ва аксинча, одамни жинни бўлишга мажбур этган муҳитнинг касаллик илдизларини очиб кўрсатишга йўналтирилган. Зеро, Иззат Султон таъкидлаганидек, «реализм ҳаётдан нусха кўчириш эмас, ҳаётни фикр «элагидан» ўтказиб, унинг «мағзини чакиб» тасвирлашни талаб этади» [1:306]. Бу нарсанинг академик М.Б.Храпченко асарларида аянда чуқур таърифланган ҳолатини кузатамиз. «Реалистик методнинг моҳиятини, унинг жонини, қалбини ижтимоий таҳлил, инсоннинг ижтимоий тажрибасини тадқиқ ва тасвир қилиш орқали шахс билан жамият орасидаги социал муносабатларни, ҳамда жамиятнинг ички тартибларини ўрганиш ва тасвир этиш ташкил қилади» [4:191].

максетлерде жумсалыўы мәселеси, олардың семантикасы, этимологиясын аныклаў мәселелери терминология илиминде шешимин күтип турған мәселелерден бири деп есаплаймыз.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, инсоннинг иқболи-ю заволи ўз табиати ва шу инсон вояга етган жамиятнинг маънавий-ахлоқий асослари билан боғлиқдир. «Йиртқичдан қочган қуён овчи тузоғига тушиб қолганидек, Вокиф ҳам ўзининг омадсизлик, тушқунлик ва умидсизликдан иборат умр бўронларидан қочиб, худди ўзи тасвирлаган шахар ўртасидаги улкан бинодан маҳобатли ва сервахм ҳаёл тузоғига тушиб қолган эди. Одам ҳаётига маҳбуслигини, бу ҳибсхонадан фақат ҳаёллар орқалигина учиб чиқиши ва шу йўл билангина кўнгли ва руҳини озод қилиши мумкинлигини узок ўқубатлардан сўнг англаб етган кишигина шундай тузоққа тушиши мумкин» [3:152].

Кўнгли ва руҳ эркинлиги – бу масалага тасаввуфий тасаввур тушунчалари орқали тириклик моҳиятини баҳолаш эмас, у инсониятни маънавий нафс масаласининг турли қирраларидан бири тариқасида ўйлантириб келадиган муаммодир. Инсонга ато этилган тириклик – бу саодатли неъматми ёки руҳий қуллик кўринишларидан бирими? Н.Эшонқулнинг «Хаёл тузоғи» ҳикоясида юқоридаги мулоҳазалар асосида адиб ўз қарашларини ифода қилади. Ҳикоя қаҳрамони Вокифни ҳалокатга, фожиага олиб келган омиллар шунчалик серобки, у севги-муҳаббатда ҳам, касб-кор этагини тутишда ҳам бахти бутун эмас. Севгилиси Робия билан оила қуришда қаршиликка дуч келади, тирикчилик бир нави ўтиб туриши учун эса ўртамеъна бир газета редакциясида ишлашга мажбур бўлади. Қолаверса, унинг иродасининг тизгини ҳам ўз измида эмас, у ихтиёрини муҳитнинг раъйига, тартиб-тузумларига топшириб қўйган шахс. Бу– Вокиф томонидан йўл қўйилган гуноҳлардан биридир. Иродасининг сустлиги, ўз ихтиёрини қўлдан бой бериши-бу Оллоҳнинг иродасига бефарқлик билан баробар. Бу эса ўз ирода қучига ҳам ишончи суст демакдир. Ўзига ишонмаган, ўз кўнглига таянмаган инсон ўз имкониятларини рўёбга чиқаришда ҳам сустлик қилади.

«Бу дунёда номаълум нарсалар шунчалик кўпки, бу номаълумлик ҳар қандай одамни ютиб юбориши ҳеч гап эмас. Энг ёмони-ўзингга ўзинг номаълум бўлиб қолишинг. Номаълумлик ҳар кеча менинг устимга лашкар тўплаб келади, тузоқ ташлаб қўради. Ўзига-ўзи номаълум одам-қиёфаси йўқ одам. Қиёфаси йўқ одам тириклар биносида яшай олмайди. Бу эски, бадбўй бинони қанчалар кезмасин, ўзига қиёфа тополмайди. Қиёфаси йўқ одам эса ўлган одамдир...» [3:153]. Ҳикоя қаҳрамони Вокифнинг ушбу мулоҳазалари бу ўз иродаси тизгинини бой берган, руҳи сўниқ, кўнгли муте йигитнинг эътирофидир. Зеро, иродаси эркин бўлмаган кимсанинг дили ҳам қул бўлади. У ўз ҳатти-ҳаракатларига масъул эмас ва у ўз босган қадами эзгуликка ёхуд ёвузликка олиб боради бунини ҳам тугал идрок этолмайди.

Вокифнинг инсон сифатидаги фожиаси шундаки, ўзидаги ирода салоҳиятини, табиатидаги ҳиммат,